

*Försäljning av
utländska modevaror
under 1700-talets
sista decennier*

AV ANNA KNUTSSON

”**E**N INFEKTERAD KAMP utkämpades under 1700-talet kring utländskt mode i Sverige. På den ena sidan stod de som ville bannlysa det som överflödigt bjäfs, skadligt för riket, och på den andra de som åtrådde de senaste nymodigheterna. I praktiken rädde strikta importrestriktioner mot merparten av utländska modevaror under 1700-talet, men den omfattande smugglingen gjorde ändå att de var tillgängliga på den svenska marknaden. I det här kapitlet utforskar jag hur shopping av utländska modevaror som tyg och klädaccessoarer fungerade i Stockholm vid 1700-talets slut och hur shoppingen formades av såväl regelverk som konsumenter.

Den protektionistiska handelspolitik som präglade 1700-talet hade sina rötter i den ekonomiska kris som följde på stormaktsväldets fall, och var en reaktion på den ökande globala handeln. Carl Wennerlind har liknat den här utvecklingen vid en nationell självförtroendekris, där Sveriges förmåga att hävda sig på den internationella handelsscenen ifrågasattes. Den globala handeln sågs därmed alltmer som ett hot. Landet vände sig nu inåt och försökte dra sig tillbaka från de globala handelsströmningarna. Importförbud infördes för en mängd olika varor och kulminerade 1771 med 871 importförbud, vilket inkluderade i princip alla typer av utländska tyger, hattar, strumpor, spännen, och sjalar.

Syftet med importförbuden var att stödja de svenska manufakturerna genom att eliminera den utländska konkurrensen, och man hoppades att det så småningom skulle göra Sverige självförsörjande på manufakturvaror. Handeln med utländska varor upphörde inte i och med förbuden, istället gick den under jorden. Under 1700-talets sista årtionden släpptes därför en uppsjö av nya förordningar som skulle stävja smugglingen som följde i förbudens kölvatten.

NYCKELFÖRORDNINGAR

- 1771 Ny tulltaxa med 871 importförbud.
- 1776 Husvisitationen avskaffas då den anses strida mot hemfriden. Det är inte längre möjligt att söka igenom egendom för smuggelvaror.
- 1776 Ny tulltaxa där runt 30 importförbud lyfts.
- 1778 Den nationella dräkten införs, delvis för att underminera marknaden för utländskt mode.
- 1785 Husvisitationer återinförs för affärer och lagerlokaler.
- 1794 Flera nya importförbud införs på bland annat silke och kaffe.
- 1799 En ny anti-smugglings förordning införs som ger ökade befogenheter för fiskaler att utföra husvisitation, och ökade straff för smugglare. Dömda smugglare kan nu även få sina namn publicerade i den dagliga pressen och bli uthängda som anti-patrioter.

Den fortsatta tillgången på utländska modevaror på den svenska marknaden gav upphov till debatter om konsumtion och fosterlandskärlek. Förbuden åtföljdes i förordningar och i tidningar av en diskurs som förespråkade patriotisk protektionism och medborgerlig patriotisk konsumtion.¹ Flera forskare har visat hur konsumtionspatriotismen slog rot i flera sociala skikt under 1700-talet, bland så väl adel och borgare som bönder.²

Samtidigt fanns det många andra faktorer som påverkade konsumenternas val. Det är speciellt tydligt när det gäller adeln som i stor utsträckning påverkades av deras roll som del av den kosmopolitiska eliten. Enligt historikern Charlotta Wolff förväntades adeln leva upp till de modekrav som rädde för den europeiska aristokratin i stort, speciellt i Frankrike som var den viktigaste modeförebilden.³ Även Johanna Ilmakunnas har visat att franskt mode var en integrerad del av den svenska aristokratins självbild under 1700-talet.⁴ Nya idéer om individens rätt att ta egna beslut oberoende av staten började också dyka upp, och mot seklets slut utmanades konsumtionspatriotismen alltmer av en ökande skara som stödde fria val inspirerade av naturrätt och moralfilosofi.⁵

Bouppteckningsstudier har visat att utländska modevaror återfanns hemma hos de flesta samhällsgrupper under 1700-talet.⁶ Introduktionen av utländskt mode var dock aldrig en passiv process, utan varorna omtolkades och anpassades till den inhemska sociala kontexten.⁷ Det som sågs som utländskt i Sverige var följaktligen ofta en blandning av utländska trender och lokala sedvänjor. Utländska tyger syddes upp efter lokala dräktmodeller och inhemska band fick dekorera utländska hattmodeller.

Trots att utländska modevaror florerade bland de flesta samhällsgrupper, har inskaffandet av dem fått lite uppmärksamhet. Förvärvet av utländska modevaror har i tidigare forskning primärt diskuterats i relation antingen till shopping

1 Knutsson 2023, kap. 2.

2 Knutsson 2023, s. 159–162; Sennefelt 2015, s. 226–227; Ilmakunnas 2012; Wolff 2005, s. 302–308; Ilmakunnas 2001, s. 394.

3 Om adelns kosmopolitism se Wolff 2005, s. 336.

4 Ilmakunnas 2017; Ilmakunnas 2014, s. 123.

5 Knutsson 2023, kapitel 2. Se även Magnusson 2004, s. 135.

6 Johnson 2018, s. 151; Ulväng 2012, s. 184; Ilmakunnas 2001; Svensson 1942, s. 80; Björkquist 1941, s. 220–223.

7 Knutsson 2023, kap. 5; Rasmussen 2014; Ulväng 2012, s. 172; Liby 1997, s. 5.

i Paris – hur den svenska adeln och ståndspersoner försågs med utländska varor genom diplomater och personliga kontakter på plats i utlandet – eller till gård-farihandeln.⁸ Shopping av utländska modevaror i svenska butiker eller bodar är däremot ett förbisett ämne. Det samma kan även sägas om tidigmodern shopping i Sverige överlag. Endast ett fåtal studier har berört shopping i Stockholm.⁹ De har dock pekat på att relationen mellan handelsmän och kunder var central för att etablera en framgångsrik handelsrörelse.¹⁰ Att säkra en kommersiell relation till hovet var det allra säkraste sättet att etablera en lyckad modehandel i staden. Internationell forskning har visat att en nära relation mellan handlare och kund var speciellt viktig i handeln med illegala varor, där konsumenten skyddade handlare från ordningsmakten i utbyte mot att de försåg dem med förbjudna utländska varor.¹¹ Så var även fallet i Sverige, och i en stad som Stockholm med intensiv övervakning var det här stödet speciellt viktigt.¹²

Brittiska studier av shopping har även pekat på att den sensoriska upplevelsen av varor och butik spelade en stor roll i shoppingprocessen och i konsumentvalet.¹³ De få existerande studier som finns av salubodar i Stockholm under 1700-talet har pekat på att dessa var små, trånga och mörka.¹⁴ Dessa studier har dock endast behandlat järnkrämarbodar och kryddkrämarbodar, vilka torde haft en annan karaktär än modebutikerna.

I det här kapitlet undersöker jag hur handeln med främmande modevaror i salubodar fungerade i praktiken genom att titta närmare på några specifika modehandlare och deras bodar. Tre modehandlare står i centrum: Barbara Susanna Pauli, aktiv under 1770- och 1780-talen, Marcellin Robert, aktiv mellan omkring 1780 till 1814, och Johan Abraham Théel som var aktiv åren 1791 till 1811. Kapitlet tar avstamp i det Rosenadlerska huset vid Mynttorget, där både Pauli och Théel hade sina bodar. Robert hade däremot aldrig en officiell salubod. Jag undersöker

---

8 Ilmakunnas 2014, s. 123; Lundqvist 2008; Wolff 2005, s. 302–303. Ett undantag är Johnson 2014, s. 40.

9 Murhem & Ulväng 2017; Ulväng, Lilja & Murhem 2013; Ilmakunnas 2012.

10 Murhem & Ulväng 2017, s. 201.

11 Montenach 2017, s. 243 & 270; Gottmann 2016, s. 89; Montenach 2015.

12 Knutsson 2023, kap 3.

13 Dyer 2014; Smith 2012.

14 Lagerquist 1938, s. 174–175, 178; Wernstedt 1935, s. 183–185.

hur bodarna var utformade men även vilka modevaror som såldes där, samt vilka konsumenterna var och vilken roll de spelade i att möjliggöra handeln med utländska varor. Slutligen frågar jag hur spänningarna mellan patriotism och efterfrågan av utländska modevaror påverkade de här affärsrörelserna.

Handlarna

Tre handlare står i fokus för den här studien. Medan deras klientel och varuutbud överlappade, representerar de väldigt olika handelsstrategier som i stor utsträckning berodde på deras olika förutsättningar.

Johan Abraham Théel var född 1765 och yngst av de tre och var aktiv 1791 till 1811. Han var son till den Falubaserade handelsmannen Daniel Fredrick Théel, men runt 1790 flyttade han till Stockholm. Han trädde då i lära hos sidenkramhandlaren Carl Wiberg och hans kompanjon Abraham Elfving vars bod låg vid Mynttorget. Wiberg var en väletablerad modehandlare i Stockholm och även ledamot av siden- och klädeskramhandelssocieteten.¹⁵ Under 1700-talet ansvarade siden- och klädeskramhandelssocieteten för försäljningen av svenskproducerade och importerade manufakturtyger: silke, fina ylletyger och bomull. Det gav dem en prominent men också omtvistad ställning. Dels sågs de som ett viktigt gränssnitt mellan den svenska industrin och konsumenterna men samtidigt saluförde de utländska varor vilket gjorde att de ofta misstänktes för smuggling. De var även kända för sin liberala hållning när det kom till försäljning av förbjudna varor och argumenterade att "[k]ramhandlare äro ej i stånd att omskapa Nationens lynne och smak".¹⁶ Societetens medlemmar, menade man, var tvungna att lagerföra varor som konsumenterna faktiskt ville köpa, även om de var utländska. Under sin tid som lärling hos Wiberg och Elfving lärdes Théel upp enligt siden- och klädeskramhandelssocietetens principer. När Théel 1791 sökte burskap godkändes han omedelbart av siden- och klädeskramhandelssocieteten såväl som handelskollegiet och bildade företaget Théel & Comp tillsammans med Carl Fredrick Hasselquist som hade gått i lära hos sidenkramhandlare Ek, som höll bod i samma hus

---

15 Knutsson 2023, s. 122.

16 'Underdån Ödmjukaste Memorial', 1769; se även Knutsson 2023 kap. 2 för en längre diskussion.

som Wiberg och Elfving.¹⁷ Théel kom att följa i Carl Wibergs spår och blev även han ledamot i siden- och klädeskramhandelssocieteten.¹⁸ Genom sin traditionella skolning och sin anslutning till siden- och klädeskramhandelssocieteten kan Johan Abraham Théel ses som en relativt representativ borgerlig sidenkramhandlare.

I kontrast till detta står Barbara Susanna Pauli som var aktiv i Stockholm under en knapp tioårsperiod som tog sin början 1775.¹⁹ Susanna Pauli, som hon ofta kallades, var dotter till den franske hovjuvelören Pierre Pauli som etablerat sig i Sverige runt 1770.²⁰ Vid endast tjugotvå års ålder ansökte Susanna Pauli om att få idka handel med franska modevaror i staden. Hennes ansökan om att få framställa och saluföra ”allehanda slags nymodiga fruntimmersprydnader och klädbonad” och att tullfritt införa franska modevaror ankom till överståthållare Carl Sparre våren 1775.²¹ Ansökningen skickades vidare till Stockholms magistrat som hänvisade den till handelskollegiet, varifrån den blev remitterad till siden- och klädeskramhandelssocieteten, den societet som ansågs ligga närmast hennes handelsområde.²² Siden- och klädeskramhandelssocieteten var skeptisk mot Pauli och motsatte sig hennes ansökan med argumentet att det redan fanns för många nipperhandlare i staden. De lade till att modets växlingar var skadliga och inte skulle uppmuntras ytterligare, samt att den tullfria import som hon efterfrågade var ”äventyrlig”.²³ Handelskollegiet avslag följaktligen Paulis ansökan.²⁴ Pauli vägrade se sig besegrad och vände sig istället direkt till kungen och ansökte om ett speciellt kungligt handelsprivilegium. I oktober 1775 tilldelades hon ett kungligt privilegium, men med reservationen att hon måste

rapportera sin import på regelbunden basis, vilket skulle säkerställa att hon inte förde in några illegala modevaror.²⁵ Susanna Paulis väg in på Stockholms mode-scen var betydligt snårigare än Johan Abraham Théels. Trots invändningar från borgerskapets institutioner så möjliggjordes dock hennes kontroversiella affärs-idé genom en kombination av ihärdighet och kontakter vid hovet. Susanna Pauli började nu titulera sig *marchande de mode* efter fransk förebild. Om Théel representerade den typiske svenske handelsmannen, som höll sig inom borgerskapets ramar och institutioner så var Pauli motsatsen. Genom att öppna egen butik som utländsk kvinna och sköta sin egen import utmanade hon etablerade normer, men hon var inte ensam i att göra detta.

En annan fransk handlare som kom att forma konsumtionen i Stockholm var Marcellin Robert ibland refererad till som Martin eller Mårten i svenska källor. Hans aktiva tid sträckte sig från 1780-talet in på 1810-talet.²⁶ Robert kom ursprungligen från den lilla staden Millau i Aveyron i södra Frankrike, men hade enligt egen utsago tränats som handlare i Paris innan han som tjugotvååring 1775 flyttade till Sverige.²⁷ Inget är känt om Roberts tidiga år i Sverige innan han blev anställd som kammartjänare vid hovet 1781. Samtida observatörer beskrev då Robert som helt okänd för hovet. Han kunde inte prata svenska men fick ändå god kontakt med den treåriga kronprinsen Gustav Adolf som krävde att få Robert som sin personlige tjänare trots vissa kommunikationssvårigheter.²⁸ Det var inte ovanligt att kammartjänare agerade som mellanmän mellan hovet och staden och tjänade extra genom att sälja olika småsaker vid hovet. Det här var en roll som passade den tidigare handelsbetjänten Robert.²⁹ Till skillnad från sina konkurrenter var Marcellin Roberts handel helt olaglig, då han fram till 1793 saknade handelsprivilegier. När han väl lämnade in en ansökan om burskap till stadsmagistraten i Stockholm 1792, avslogs den nästan omedelbart. I ett medföljande utlåtande kritiserade siden- och klädeskramhandelssocieteten Robert starkt. De noterade att det florerade rykten i staden om att Robert under många

17 Johan Abraham Theel Burskap, 7 december 1791, Siden- och klädeskramhandelssocietetens handlingar, 1787–1799, F 1:3, Siden- och Klädeskramssocieteten, Skråarkiv, SSA; Kronotaxeringslängder, AA/144, s. 172 (bild 296), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

18 Knutsson 2023, s. 124.

19 Pauli har tidigare studerats av två forskare: Du Rietz 2013a; Du Rietz 2013b; Wottle 2005.

20 Mantalslängder, 1770, BA:23/7, s. 107, (bild. 116), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, 1770, SSA.

21 Wottle 2005, s. 141.

22 Wottle 2005, s. 152.

23 Wottle 2005, s. 153.

24 Wottle 2005, s. 156.

25 Wottle 2005, s. 156.

26 Bellamy & Knutsson 2018.

27 Bellamy & Knutsson 2018; Brev från Robert 19 april 1793, Kommerskollegium till Kungl. Majt, 30 maj 1793, vol. 252, RA.

28 Bellamy & Knutsson 2018; Dagbok, 1781, s. 27, Dagböcker vol. 5, Fredrik Sparres samling, Enskilda arkiv, Ericssbergsarkivet, RA.

29 Bellamy & Knutsson 2018; Dagbok, 1781, s. 71.

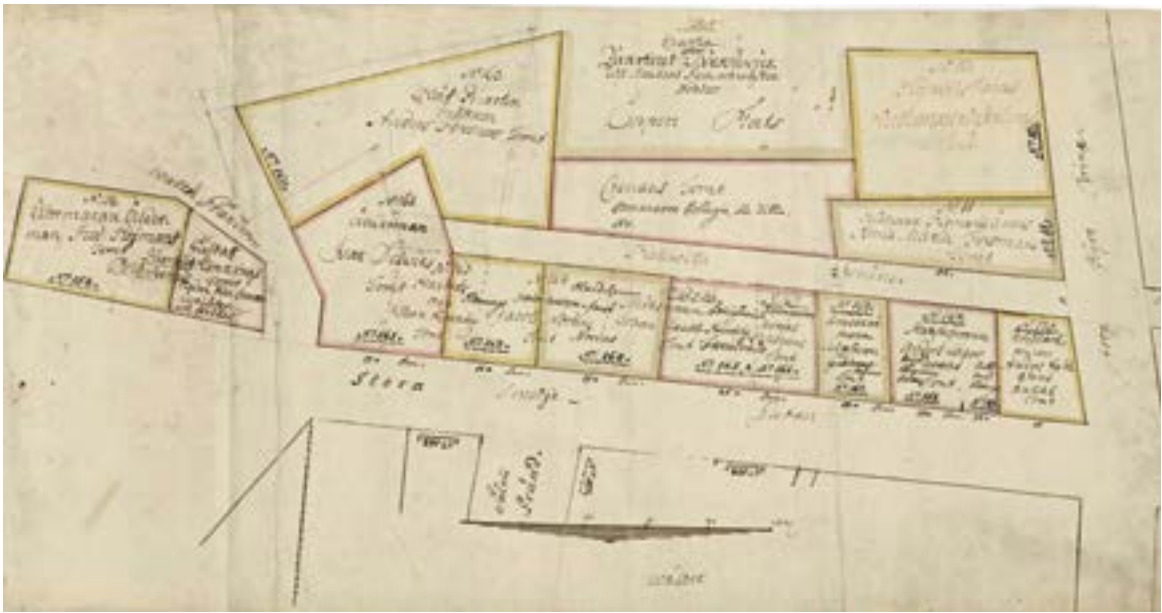
Rosenadlerska huset
syns rakt fram i bild,
till vänster om Riddar-
kyrkan och Kungliga
Myntet. Rosenadlerska
huset hade fyra luftiga
salubodar med stora
fönster. Den största
boden hade utsikt mot
Nordre ström och ett
elegant ingångsparti
med ingång från Mynt-
torget. I förgrunden syns
det kungliga slottet.
Stockholms
stadsmuseum.

års tid hade sålt illegala utländska varor, och utan att ha haft burskap.³⁰ Societeten hävdade att Robert och hans handel var ytterst skadlig för Sverige och dess manufakturer. Precis som i Susanna Paulis fall ska detta tolkas som ett försök att bli av med en farlig konkurrent, snarare än som en riktig kritik av smuggling, vilken societeten annars ofta försvarade.³¹ Marcellin Roberts burskapsansökan avslogs ännu en gång efter societetens utlåtande. Då han misslyckades att säkra ett burskap genom de vanliga kanalerna vände han sig till regenten för att få ett kungligt privilegium, precis som Pauli hade gjort tjugo år tidigare. År 1793 tilldelades han slutligen ett kontingentborgarskap, som endast behövde regentens

30 Brev 13 maj 1793, Kommerskollegium till Kungl. Maj:t, 1793, vol. 252, RA.

31 För en längre diskussion om siden- och klädeskramhandlarnas inställning till smuggling se Knutsson 2023 speciellt kap. 2 & 4.

godkännande.³² I kontrast till Paulis och Théels byggde Roberts hela affärsidé på att undgå det svenska regelverket. Under mer än ett decennium existerade hans handel helt utanför det officiella etablissemangen, skyddad av den privilegierade ställning han åtnjöt vid hovet, och genom hans nära kontakter med kungafamiljen.³³ Johan Abraham Théel, Susanna Pauli och Marcellin Robert var tre väldigt olika typer av handlande men som vi kommer att se hade de trots det en hel del gemensamt.

Bodarna

Under 1700-talets andra hälft var Mynttorget navet för handeln med utländska modevaror, så väl tyger som nipper. Mynttorget är beläget precis bredvid det kungliga slottet och torget vetter ut mot Norrström, så de kringliggande

Kvarterskarta som visar Stora Smedjegatan, numera Västerlånggatan, och de affärsbodar som låg där. Det Rosenadlerska huset låg rakt över gatan från Isak Dellwicks tomt, men är tyvärr inte inritat på kartan.
Stockholms stadsarkiv.

32 Not 26 juli 1793, Kommerskollegium till Kungl. Maj:t, 1793, vol. 252, RA.

33 Bellamy & Knutsson 2018.

handelsbodarna åtnjöt relativt luftiga och ljusa lokaler jämfört med de flesta av Gamla Stans salubodar (se bild 3, 160). Av Stockholms totalt femtiotre siden- och klädeskramhandlare verkar minst sex ha haft sina salubodar här, i hus 161, 162, 164, och i Rosenadlerska huset (se bild s. 161).³⁴

Det låg fyra stora salubodar i det Rosenadlerska huset, den främsta var den stora bod som hade ingång direkt från Mynttorget. Apoteket Kronan hade tidigare legat där men lokalerna togs 1775 över av Susanna och Pierre Pauli.³⁵ I enlighet med sin franska framtoning döpte Pauli saluboden till *Temple du goût*, Smakens tempel. Paulis mål med *Temple du goût* var att återskapa en parisisk butik mitt i centrala Stockholm, med ”ansenliga wånings Rum” dekorerade med ”sådana möbler som kunde anstå för de Högre Personer, som dageligen för denna handel sig hos Oss infunno”.³⁶ *Temple du goût* måste ha varit slående i jämförelse med de flesta andra salubodar i Stockholm.³⁷ Redan under apotek Kronans tid hade man öppnat upp mellan bottenvåningen och övervåningen för att få in mer luft och inget tyder på att detta ändrades under Paulis tid.³⁸ Trots att inga invändiga bilder har överlevt från *Temple du goût* så kan man få en ide om hur det kan ha sett ut genom överlevande illustrationer av franska *boutiquer* (se bild s. 163).

Paulis tid i Rosenadlerska huset blev dock kort. År 1778 förändrades den svenska modebilden i grunden då Gustav III lanserade den nationella dräkten. Den nationella dräkten skulle bäras av ’hela’ befolkningen och fanns i olika versioner, en för hovet (röd och svart, samt en blå och vit galavariant) och en för borgarna (enfärgad). Enligt kungen skulle dräkten hindra svenskarna från att efterapa det utländska modet, förhindra smugleriet och stärka den inhemska ekonomin, den skulle vara baserad på en oföränderlig design och tillverkad av inhemska tyg och dekorationer.³⁹ För familjen Pauli var effekten av den nationella dräktens införande katastrofal. Vid årets slut kunde de inte längre betala hyran för den luxuösa handelsboden och gick i konkurs. I konkurshandlingarna

³⁴ Lundequist 1828, s. 247–248.

³⁵ *Dagligt Allehanda* 9 oktober 1775.

³⁶ Pierre Pauli brev, Akt 1 1/2/1779, F6a, Magistraten och rådhusrättens arkiv, SSA.

³⁷ Lagerquist 1938, s. 174–175, 178; Wernstedt 1935, s. 183–185.

³⁸ Verifikation 50:553, (1750), Aglaurus, Brandkontorets arkiv.

³⁹ Gustavus III, 1780, s. 7–13, 31–32; se vidare bl.a. Rangström 2002; Runefelt 2015.

angav de den nationella dräkten, i tillägg till en vattenskadad och sjunken last, som de främsta orsakerna bakom deras ekonomiska kris. Pierre Pauli noterade dystert att all deras möda, svett och blod hade varit förgäves när den nationella klädedräkten eliminerade hela deras marknad.⁴⁰

Trots det betydande ekonomiska bakslaget och den åtföljande vräkningen från Rosenadlerska huset så försökte Susanna Pauli snart återetablera sig som modehandlare, den här gången på Regeringsgatan 28. För att vidga sin marknadsbas försökte hon nu expandera sin verksamhet utanför Stockholm och besökte bland annat Norrköping i april 1780.⁴¹ I sina försök att nå konsumenter utanför Stockholm inrättade hon även vad som kan liknas vid en proto-postorderfirma från sin

Interiör från en fransk modehandel, från *Encyclopédie* av Diderot och d’Alembert, 1769.

⁴⁰ Brev 15 april 1778, Akt 1 1/2/1779, Magistraten och rådhusrättens arkiv, F6a, SSA.

⁴¹ *Dagligt Allehanda* 10 april 1780, s. 3.

salubod på Regeringsgatan.⁴² Där förfärdigade hon och hennes assistenter beställningar från herrskap på landet och försäkrade en ”prompt expedition och billigaste pris”.⁴³ Det är möjligt att hennes franska alster sålde bättre på landsbygden än i Stockholm, där konsekvenserna av introduktionen av den nationella dräkten potentiellt var mindre kännbara. Susanna Paulis försök att expandera sin handel utanför Stockholm kan även läsas som ett tecken på att återetableringen av handelsrörelsen gick dåligt, vilket vi kommer att återkomma till.

För tillfället dröjer vi oss dock kvar vid Mynttorget och det Rosenadlerska huset. En kort tid efter att Susanna Pauli hade lämnat saluboden på Mynttorget så flyttade Carl Wiberg och Abraham Elfving in. Deras tid där blev dock kort. När Johan Abraham Théel anlände 1790 hade de flyttat tvärs över torget till hattstofferaren Isak Dellwicks hus 161 (bild 2) och traktören Johan Abraham Nebb hade tagit över lokalerna i det Rosenadlerska huset.⁴⁴ När Théel och Carl Fredrik Hasselquist 1791 inrättade Théel & Comp flyttade de först in i hus 164, där det låg två sidenkramssalubodar.⁴⁵ Théel & Comp blev kvar i dessa lokaler i knappt tio år då den stora boden i det Rosenadlerska huset blev ledig efter Johan Abraham Nebbs död.⁴⁶ Théel & Comp flyttade omgående in i boden där Susanna Pauli en gång haft sitt Temple du goût. Det är mycket möjligt att salubodens gamla profil som ett modetempel bidrog till att motivera deras flytt. Samma år som de flyttade in omnämndes nämligen Temple du goût i Rosenadlerska huset i en guidebok över Stockholm. Det är tydligt att dess renommé hade överlevt de dryga tjugo år som passerat sedan den parisiska modebutiken hade flyttat ut.⁴⁷

Tyvärr vet vi väldigt lite om hur rummen såg ut under Johan Abraham Théels tid. Johan Abraham Nebb hade använt lokalerna till matservering och investerat i ny inredning vilket antagligen förändrat rummens karaktär.⁴⁸ Det

är troligt att Théel och Hasselquist även gjorde egna ombyggningar i samband med att de flyttade in. Inga beskrivningar av boden från Théels tid har påträffats men vi kan anta att den bibehöll sin tidigare storslagenhet, med sin stora ingångsport och fönster som vette mot Mynttorget och Lejonbacken upp mot det kungliga slottet.

I kontrast till Susanna Pauli och Johan Abraham Théel var Marcellin Robert strängt taget inte baserad vid Mynttorget, utan drev mesta delen av sin handel ett stenkast bort, i det kungliga slottet. Han verkar dock även ha haft någon typ av inofficiell salubod i sitt hem. Som med det mesta med Roberts handelsrörelse så var även hans salubod helt olaglig. Det var inte tillåtet att hålla bod utan borgarrättigheter, och kontingentburskapet han så småningom mottog innehöll inte heller rätten att hålla en salubod. Det verkar dock inte ha hindrat Robert. Han hade flyttat in i kaffekokaränskan Christina Åkerblads hus 1785 och blev boende där tills han lämnade Sverige. Huset låg på hörnet mellan det som idag är Regeringsgatan och Jakobsgränd på Norrmalm tvärs över Norrström från det kungliga slottet och Mynttorget.⁴⁹ Roberts rum var bekväma och vackert inredda med sidenmöbler anpassade för att ta emot exklusiva besökare från slottet.⁵⁰ De som hade tillgång till Roberts bod var antagligen en liten elit, en skara konsumenter med anknytning till hovet eller som kom dit på rekommendation. Att shoppa hos Robert var således en mer intim och ännu mer exklusiv upplevelse än att handla på det storslagna Temple du goût.

De här olika butikerna verkar ha varit av en helt annan karaktär än de salubodar som i tidigare forskning beskrivits som små, trånga, och mörka.⁵¹ Paulis och Théels bod var stor och luftig, och de många fönstren som vette ut mot Mynttorget släppte in massor av ljus. Medan Roberts ”bod” var av en mer intim karaktär så var den precis som Paulis boutique prydd med franska utsmyckningar och möblerad med luxuösa sidenmöbler. Som Pauli själv noterade var butikerna väl anpassade för den välborna kundgrupp som dagligen besökte dem. Shoppingen av utländska varor ägde följaktligen rum i en exklusiv miljö i utländsk stil i hjärtat av Stockholm.

42 Kronotaxeringslängder, AA/109, 1782, s. 827 (bild 870), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

43 *Dagligt Allehanda* 12 oktober 1780, s. 4.

44 Selling 1946, s. 53.

45 Besiktningslista (1799), vol. 0726, Handling 1787;653, Neptunus 163 (eg.164), Brandkontorets arkiv.

46 Mantalslängder, BA:26/15 (1800), s. 408, Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

47 Delen 1800, s. 97.

48 Selling 1946, s. 53

49 Kronotaxeringslängder, AA/118 (1785), s. 732 (bild. 41), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

50 Mantalslängder, BG/G 1, BA25/2, (1790), s. 126 (bild. 130), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

51 Lagerquist 1938, s. 174–175, 178; Wernstedt 1935, s. 183–185.

Varorna

Den 7 december 1803 fick Mynttorget besök av handels- och slöjdefiskalen Peter Jonas Junbeck som genomsökte flera salubodar, däribland Johan Abraham Théels. Undersökningen resulterade i omfattande konfiskationer av olagliga tyger. Théel togs i förvar men släpptes efter att sidenkramhandlarna Carl Wiberg och A. H. Norin gått i god för honom.⁵² Totalt konfiskerades 135 olika typer av tyger, som först värderades till 657 rdr bco men när varorna väl såldes för export drog de in hela 934 rdr bco.⁵³ De utländska varorna omfattade en mångfald av olika tygkvaliteter i en uppsjö av färger: vit sidensarge, randig sidentaft, rutig nättelduk, blodröd sammet, guldfärgad kypert, och brun kamlott samt kammarduks-halsdukar, *gaz d'italie*, fodrade handskar, silkesstrumpor för kvinnor och män, bomullsnäsdukar och västtyger i både bomull och ylle för att nämna ett litet urval. Det bör dock poängteras att det vi vet om Théels varor visar en övervikt av utländska varor som potentiellt är lite missvisande. Då fiskalerna primärt var intresserade av illegala utländska tyger så är det de som syns i det här källmaterialet, medan det lagliga svenska utbudet är så gott som osynligt. Théels varuutbud var relativt vanligt för en sidenkramhandlare, och konfiskeringarna visar det stora utbud av illegala tyger som sidenkramhandlarna kunde erbjuda. Vi kan även få en bild av hur de här utländska tygerna kunde se ut genom att titta på en samling av tygprover från 1778, vilken innehåller illegala utländska tyger som konfiskerats (se bild s. 167).⁵⁴

Hur fick Johan Abraham Théel då tag på alla dessa illegala utländska tyger? Likt de flesta kramhandlare skötte Théel inte tygimporten själv utan förlitade sig på grosshandlare. Bland Théels kreditorer återfinns flera grosshandlare som även dyker upp i Sjötullrättens protokoll anlagade för smuggling, bland annat Théels viktigaste kreditorer grosshandlarna M. & A. Jacobsson och Joseph Marcus.⁵⁵ När Johan Abraham Théel plötsligt dog, 46 år gammal, var det också den smugglingsdömda grosshandlaren Anders Emmanuel Maulström som tog över ansvaret

för både Théels familj och varulager.⁵⁶ Avsaknaden av utländska kreditorer bland Théels fodringar i kombination med hans stora skulder till grosshandlare med kända kopplingar till den illegala importhandeln pekar mot att Théel köpt sina utländska varor av mellanhänder. Det var följaktligen inte nödvändigt för kramhandlare att ha egna utländska kontaktnätverk för att få tag i förbjudna varor.⁵⁷ Istället kunde sidenkramhandlare förlita sig på grosshandlare med etablerade nätverk även för illegala modevaror.

I kontrast till Johan Abraham Théels "vanliga" men illegala utbud, var Susanna Paulis modevaror både lagliga och ytterst sällsynta. Paulis kungliga privilegium gav henne rätten att införa franska modevaror som var förbjudna för alla andra typer av handlare, och i sin parisiska boutique kunde Pauli erbjuda ett exklusivt utbud av det senaste franska modet. Konsumenterna kunde shoppa modeattiraljer i form av strass, granater och plymer i olika färger, broderade deshabillé-rockar, broderade skoplösar och fickor, solfjädrrar av olika varianter (trä och papper, elfenben, kinesisk lack, taft, spets, paljetter), samt artificiella blommor, buketter så väl som girlander. De kunde även inhandla guld- och silverföremål, dekorerade med ädelstenar: snusdosor,

Tygprover konfiskerade den 9 juni 1778 från ett fartyg i Nyköping. De såldes senare i Stockholms salubodar då det rädde stor brist på svenskproducerade ylletyger.⁵⁸ Riksarkivet.

52 25 och 30 april, 11 juni, 20 augusti, 1804, Justitiedivisionens protokoll, A1e, vol. 55, Huvudarkivet, Kommerskollegium, RA.

53 Confiscationer i Stockholm 1803–1807, Liggare, D3:1–2, Advokatfiskalen, Överdirektören vid Sjötullen, RA.

54 För en längre diskussion om tygproverna se: Knutsson 2023, s. 156.

55 Knutsson 2023, s. 132.

56 Confiscationer i Stockholm, 1804, 1803–1807, Liggare, D3, 1–2, Advokatfiskalen, Överdirektören vid Sjötullen, RA.

57 Johan Abraham Théels Bouppteckning, Bouppteckningar, 1811 part 4, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924, F1 A, Förmyndarkammaren 1667–1924, Justitiekollegium 1637–1856, SSA.

58 För mer information om det här fallet se: Knutsson 2023, kap 5.

Bonnet à la Victoire kan ses längst ned till höger i den här modegravyn från 1786.
Foto Ann-Sofie Persson, Kungliga biblioteket.

”öronbucklor”, halsband och berlocker.⁵⁹ Paulis salubod var således utpräglat fransk inte endast i sin utformning utan även i sitt utbud.

Även om Temple du goût sålde lösa modeattiraljer så var Susanna Pauli mest känd för sina hattar som dekorerades med bijouterier (smycken) och blommor. Hattarna var baserade på franska förlagor, av vilka många hade designats av Rose Bertin och var mycket populära bland moderiktiga damer under 1770- och 1780-talen och avbildades i både internationell och svensk press.⁶⁰ Två av de mer minnesvärda av Bertins designer var *Bonnet à la Victoire* (bild 5) som kröntes av en stor lagerkrans och *Coëffure à la Belle Poule* vilket föreställde ett fartyg till sjöss.

Susanna Pauli fick dispens från importförbuden för att föra in hattmodeller men skulle noga redovisa dem för tullen varje kvartal för att undvika oegentligheter. Modellerna kopierade hon sedan i sin salubod.⁶¹ Hennes fyra första hattar ankom från Paris i oktober 1775, men det är tyvärr oklart vilka modeller det rörde sig om.⁶² En senare importlista från sommaren 1777 innehöll däremot sexton modeller till mössor och *toquer*, en typ av mössa utan brätte, samt fem olika modeller till hattar.⁶³ Vilka material som användes för att sedan återskapa hattarna är osäkert men det torde ha varit en blandning av inhemska basmaterial och utländska dekorationer införskaffade från modister och handelsmän i Paris och Lyon, men även i Hamburg, Lübeck och Köpenhamn.⁶⁴

Kunderna kunde också gå till Temple du goût för att dekorera om sina egna kläder. Den här typen av uppdatering och omarbetning av existerande kläder var en viktig aspekt av modet under 1700-talet och möjliggjorde en moderiktig garderob utan att byta ut själva plaggen som vanligtvis var väldigt dyra.⁶⁵ Kunder som önskade en ”utländsk” garderob kunde följaktligen vända sig till Pauli som dekorerade de-

59 Inventarium, Akt 1 1/2/1779, F6a, Magistraten och rådhusrättens arkiv, ssa.

60 Steorn, 2015.

61 Akt 215, 1775, Inkomna handlingar från Kungl. Majt, E3:12, Huvudarkiv, Överdirektören vid sjötullen, Äldre centrala tullarkiv, RA.

62 Brev inkommet 18 oktober 1775, Akt 215, 1775, Inkomna handlingar från Kungl. Majt, E3:12, Huvudarkiv, Överdirektören vid sjötullen, Äldre centrala tullarkiv, RA.

63 Brev från Susanna B. Pauli, 3 juli 1777, Huvudarkiv, E5:9, Överdirektören vid sjötullen, Äldre centrala tullarkiv, RA.

64 Lista på kreditorer, Akt 1 1/2/1779, F6a, Magistraten och rådhusrättens arkiv, ssa.

65 Rasmussen 2016; Rasmussen 2015.

ras gamla kläder med volanger, spetsar, girlander och band enligt det senaste franska modet. Det här illustrerar svårigheten i att separera utländskt och inländskt mode.

Produktionen och utsmyckningen av hattar, mössor och toquer sköttes dels av Pauli själv och dels av hennes kvinnliga assistenter som bland annat rekryterades från Stockholms allmänna barnhus. Rekryteringen från barnhuset var Paulis egen idé men den kom senare att bli en betingelse för hennes handelslicens.⁶⁶ Redan under sommaren 1775, några månader innan hon fått sitt privilegium, verkar hon ha anställt en föräldralös 20-årig kvinna som annonserade sina tjänster som nippermakerska i *Dagligt Allehanda*.⁶⁷ På så sätt kom föräldralösa flickor att sättas i träning för att producera det senaste franska modet. Genom det ville Pauli visa att tvärt emot siden- och klädeskramhandelssocietetens invändningar mot hennes rörelse, så kunde mode vara samhällsnyttigt.⁶⁸

Marcellin Roberts varuutbud liknar i viss mån det som såldes i Rosenadlerska huset: exklusiva franska lyxaccessoarer och utsökta tyger. I en av hans leveranser från Paris, som konfiskerades strax utanför Helsingborg 1788 återfanns bland annat åtta dussin sidenhalsdukar, tolv sidentyger till västar, 139 par sidenvantar, 128 alnar mönstrad taft, 819 alnar blå taft och 324 par sidenstrumpor för både män och kvinnor.⁶⁹ Hans utbud var väldigt varierat. Kvitton och brev vittnar om att han sålde hattar, pomada, broderade knappar, örhängen, halsband, rouge och lavendelvatten såväl som champagne, kandelabrar, tavlor och urnor.⁷⁰ Han erbjöd sina konsumenter en mångfald av olika franska modeuttryck – inte bara klädmode.

66 Akt 215, Inkomna handlingar från Kungl. Majt, E3:12, Huvudarkiv, Överdirektören vid sjötullen, Äldre centrala tullarkiv, RA.

67 *Dagligt Allehanda* 3 augusti 1775, s. 4; *Dagligt Allehanda* 5 augusti 1775, s. 4. Redan 1774 verkar Pauli varit på jakt efter nya rekryter och annonserade i december 1774 efter sömmerska och någon som kunde spetsknyppla. *Dagligt Allehanda* 15 december 1774, s. 4.

68 Brev uppläst 26 juli 1775, Överståthållarämbetets brev, vol. 69, Magistratens och Rådhusrättens arkiv, SSA; Wottle 2005, s. 153.

69 Brev 26 mars 1789, no. 167, Generaltulldirektionen till Kungl. Majt 1788–1789, vol. 249, Allm verks skrivelser till Kungl Majt, RA.

70 Kvitto 20 september 1795 för Gustav Adolfs inköp, Furstliga personers räkningar, G2M, vol. 6, Kammarkontoret, Statskontoret, RA; Hovstatsräkenskaper Prins Karl, Räkenskaper ang. Enskilda medel, vol. 56, 1801–1806, Stockholms Slottsarkiv (SA); Brev från Stedingk till Robert, 14 september 1800, Curt von Stedingks arkiv, Svens-

Varorna inskaffade Robert under inköpsresor till Paris. Under hela sin tid i Sverige återvände han med jämna mellanrum till Paris, en eller flera gånger per år.⁷¹ Hans inköpsresor förenklades troligtvis av det kontaktnät han verkar ha skaffat sig under sin tid som handlare i Paris.⁷² Resorna skiljer Robert från Pauli och Théel, vilka båda handlade via ombud och var tvungna att förlita sig på mellanhänder, franska handlare och grosshandlare, för sitt varuutbud. Robert hade betydligt större kontroll över de varor han sålde. Han valde sitt sortiment på plats i Paris och kunde både se och känna på varorna innan han köpte dem. Genom sina resor och privilegier skapade Robert en direkt kanal mellan de parisiska butikerna och hovet i Stockholm. Hans smak och tolkningar kom att forma hans sortiment.

Den direkta förbindelsen med modets huvudstad blev speciellt viktig under 1790-talet då revolutionen härjade i Frankrike och många av de vanliga förbindelserna mellan länderna låg nere.⁷³ Vi vet i nuläget föga om exakt hur och var Robert inhandlade sina varor, men det är möjligt att han kan ha köpt en del på så kallade émigré-auktioner, där flydda och giljotinerade adelsmäns och -kvinnors ägodelar auktionerades ut. Auktionerna gav detaljhandeln ett lyft under revolutionen och nyttjades flitigt av både franska köpmän och utländska agenter.⁷⁴ Det är möjligt att åtminstone en del av de varor som Robert sålde vid hovet härstammade från deras franska ståndsförvanter.

De utländska modevarorna som såldes i Stockholm var relativt varierade och uppdaterades förhållandevis regelbundet genom nya leveranser och handelsresor. Utbudet av utländskt mode stagnerade därför inte, utan följde, med ett visst dröjsmål, modet i exempelvis Paris. Samtidigt ser vi att det ”utländska” mode som såldes ofta var en blandning mellan inhemskt och utländskt. Medan kunderna kunde välja bland en mängd lagliga och olagliga utländska varor så var utbudet ändå begränsat, format av de många mellanhänder som möjliggjorde handeln med utländskt mode.

ka arkivet, Stedingkska arkivet, ra i Finland; Brev från Robert till Carl Fredrick Posse 12 augusti 1818, Possesamlingen, Sjöholmssamlingen, RA.

71 Se notiser för Inkommande och Utgående resande i Inrikes tidningar: 16 juli 1792, 18 oktober 1792, 23 juli 1793, 31 juli 1793. Se även Marcellin Roberts passhandlingar från 1790 och 1800. Passhandlingar huvudserie, SSA.

72 Två Parisiska handlare medverkade även på hans bröllop i Châtenay Malabry 1796. Bellamy & Knutsson 2018.

73 Bellamy & Knutsson 2018.

74 Coquery 2017, s. 290–93.

Kunderna

Trots Susanna Paulis svårigheter med att erhålla handelsrättigheter verkar Temple du goût raskt ha blivit en viktig modeinrättning i Stockholm. Det kan bland annat anas från änkedrottning Lovisa Ulrikas räkenskapsböcker. Redan i januari 1776, endast fyra månader efter Temple du goûts öppnande, var inköpen där en av änkedrottningens största utgiftsposter på 5 467 D kmt.⁷⁵ Änkedrottningen hade då redan låtit Pauli omdekorerat en robe à la polonoise med band och spets. I tillägg hade hon köpt in tyg och accessoarer som spetsar, plymer och halsdukar, men merparten av utgifterna var för Paulis specialitet, hattar. Under de fyra första månaderna köpte hon bland annat en *bonnet négligé* (bild till vänster s. 173), en *bonnet à la bien aimé* och en *bonnet à la simplicité* samt en *baigneuse* (bild till höger s. 173) dekorerad med spets.⁷⁶ Året därpå inhandlade hon ännu fler av Paulis franska hattar och mössor.⁷⁷ Lovisa Ulrikas inköp torde ha inneburit ett stort lyft för Pauli och hjälpte henne att snabbt etablera sig på Stockholms modescen. Det är även fullt möjligt att det finns ett samband mellan Paulis franska hattaffär, Lovisa Ulrikas energiska inköp och den serie av karikatyrer av utländska huvudbonader som publicerades i Dagligt Allehanda under hösten 1777.⁷⁸ Genom Paulis monopol på franska hattar och hennes relation till änkedrottningen fick Temple du goût ett uppsving och gick med stor vinst de första åren.⁷⁹

Efter konkursen 1778 lyckades Susanna Pauli dock aldrig återhämta sig, trots olika försök att hitta nya kunder utanför Stockholm och kreativa nya idéer. Hennes största förlust var antagligen hovet där hennes utländska hattar inte hade någon stor avsättning efter den nationella dräktens införande. Enligt Anita du Rietz reflekterar Paulis skatteutbetalningar under 1780-talet att det gick väldigt bra för hennes rörelse.⁸⁰ Medan det stämmer att hon betalade mer än

75 Skulder 1776, Furstliga personers räkningar G2M, vol. 6, Kammarkontoret, Statskontoret, RA.

76 'Note', daterad 4 januari 1776, fol. 152, Furstliga personers räkningar G2M, vol. 6, Kammarkontoret, Statskontoret, RA.

77 Ibid.

78 *Dagligt Allehanda* 19 augusti 1777, no 187, 1 september 1777, no 198, 12 september 1777, no 208, 19 september 1777, no 214, 7 oktober 1777, no 229, 21 oktober 1777, no 240.

79 Kronotaxeringslängder, AA/97, 1776, s. 241 (bild. 244), s. 263–264, (bild 267–268), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

80 Du Rietz, 2013b.

både de flesta skräddare och diversehandlare så borde hennes rörelse kanske snarare jämföras med andra modehandlare. En sådan jämförelse visar att Pauli 1782 betalade samma skatt som flera lärftshandlare och en del små kramhandlare. Hon betalade däremot avsevärt mindre än de stora kramhandlarna runt Mynttorget: Carl Wiberg, Erik Ek och Adolf Collin.⁸¹ Detta kan jämföras med hennes storhetstid på 1770-talet då Temple du goût skattade mer än samtliga

Bonnet négligé kan ses på modellen till vänster i den här franska modegravyrn från 1779. Baigneuse var en vanlig typ av mössa under 1700-talet och fanns i många olika former. Fransk modegravyr från 1778. Foto Ann-Sofie Persson, Kungliga biblioteket.

81 Kronotaxeringslängder, AA/109, 1782, s. 827 (bild 870), 86, (bild 266), s. 110–111 (bild 391–392), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

ovannämnda handlare.⁸² När hon 1784 för sista gången syns i taxeringslängderna har affärsrörelsen upphört och hennes beskattning minskat betydligt då hon endast skattade som en privatperson. Pauli verkar således inte ha lyckats få fart på rörelsen igen efter den ödesdigra konkursen. Hon fortsatte dock att skatta betydliga summor för sin eget överflödsförbrukning så det är tydligt att hon själv fortsatte att klä sig i stil.⁸³

Marcellin Roberts konsumenter var i ännu högre grad kopplade till hovet. Hela hans affärsrörelse baserade sig nämligen på hans närvaro vid hovet och hans kontakter med kungafamiljen. Hans första kända konsument var kronprins Gustav Adolf som redan runt tre års ålder började handla från Robert. Det är oklart hur aktiv kronprinsen var i dessa tidiga utväxlingar men han förblev en av Roberts mest hängivna kunder. Hertig Karl och hertiginnan Hedvig Elisabet Charlotta började också köpa allt mer från Robert, 1793 hade alla tre samlat på sig stora kreditskulder till honom.⁸⁴ Den största skulden hade Gustav Adolf som hade utstående betalningar på 4 377 rdr för bland annat tyg, pomada, vaser och spetsar. Medan kungafamiljen utgjorde en stor del av Roberts kundbas indikerar korrespondens och dagböcker att han hade en större kundkrets.⁸⁵ Kungligheternas inköp verkar däremot ha varit speciellt viktiga för hans kommersiella framgång både på grund av den volym varor de köpte in men också på grund av att de genom sina inköp stärkte Roberts renommé som eftertraktad modehandlare.

Kungligheterna spelade även en avgörande roll i att möjliggöra Roberts illegala handel genom det skydd som de gav honom. Hur detta skydd fungerade i praktiken kan utläsas från en incident som inträffade 1788. I september det

året konfiskerades en stor försändning med importförbjudna varor vid Åstorps gästgiveri på vägen mellan Helsingborg och Stockholm. Varorna var illegala och Sjötullsrätten dömde att de skulle säljas för export. Strax därefter ankom ett brev från Gustav III. Brevet förklarade att de beslagtagna varorna tillhörde hans kammartjänare Robert och att de skulle återlämnas till honom i utbyte mot en rimlig tullavgift, trots att varorna var förbjudna.⁸⁶ Genom sådant stöd från högsta ort gäckade Robert inte endast de svenska importreglerna utan det gjorde honom också immun från smugglingsbrottets normala efterdyningar. Det är därför kanske inte så förvånande att hovkrönikören Johan af Nordin 1795 beskrev Robert som ”en af hofvet protegerad och tacite autoriserad lurendrejure”.⁸⁷ I utbyte mot hovets skydd, försåg han dem med det senaste modet från Paris.

Marcellin Robert fortsatte sin karriär i Sverige och vid hovet fram till 1814 men under den senare delen av sin karriär hade han börjat investera allt mer av sina smugglingsinkomster i fastigheter runt om i Stockholm som han hyrde ut.⁸⁸ Hans första egendom, som han bött i sedan 1785, var kaffekokaränkan Christina Åkerblads hus. Detta köpte han samma år som han blev kontingentborgare, år 1793. Han köpte ytterligare två egendomar i Stockholm och två i Paris. Det här vittnar om de enorma summor som Robert tjänade genom sin illegala modehandel. Trots att han nu tjänade mer än nog på hyresintäkter fortsatte han att sälja franska modevaror. Den sista kända försändelsen anlände 1818 och var adresserad till hans landsman Karl XIV Johan.⁸⁹

Johan Abraham Théel hade också tidigt kungliga kunder. Till en viss grad var Théels kundkrets definierad av den typen av varor han handlade med, exklusiva inhemska och utländska manufakturtyger, men samtidigt vann inte alla sidenkramhandlare hovets stöd i samma utsträckning. Det är mycket möjligt att Théel ”ärvde” konsumenter från sin läromästare Carl Wiberg som hade en etablerad kundkrets vid hovet. Redan året efter Théel & Comps grundande var kronprins Gustav Adolf en regelbunden kund. Mellan 1792 och 1794 hade kronprinsen endast två utgiftsposter som var större än Théels textilier varav den ena

82 Kronotaxeringslängder, AA/97, 1776, s. 241 (bild. 244), s. 263–264, (bild 267–268), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

83 Kronotaxeringslängder, AA/114, 1784, (bild 459), Överståthållarämbetet för uppbördsärenden, SSA.

84 År 1793 var t.ex. Hedvig Elisabet Charlotta skyldig Robert 1 052 Rdr, och kronprinsen 4 377 Rdr. Drottning Hedvig Elisabet Charlotta, Egenhändigt förda räkenskapsböcker, K 296, Kungliga Arkiv, RA; Furstliga personers räkningar, G2M, vol. 6, Kammarkontoret, Statskontoret, RA.

85 Robert brev till Jonas af Nordin, 13 april 1795, Nordinsamlingen, vol. 23, Sjöholmsarkivet, RA; Alexandrine Robert brev till Curt von Stedingk, 14 juli 1803, Curt von Stedingks arkiv, Svenska arkivet, Stedingkska arkivet, RA i Finland; Bellamy & Hellsing 2018, s. 187.

86 Brev 26 mars 1789, no. 167, Generaltulldirektionen till Kungl. Majt 1788–1789, vol. 249, Allm verks skrivelser till Kungl Majt, RA.

87 Ahnfelt 1880, s. 21.

88 För mer om hans olika egendomar se Bellamy och Knutsson 2018.

89 Brev 12 augusti 1818, Possesamlingen, Sjöholmssamlingen, RA.

till Marcellin Robert.⁹⁰ Detta, tillsammans med ett överlappande varuutbud, visar att Théel och Robert stod i direkt konkurrens med varandra.⁹¹

Johan Abraham Théels relation till hovet bör dock även ses i relation till att han var involverad i frimurarna. Både Théel och Carl Fredrik Hasselquist hade gått med i frimurarlogen St Jean Auxiliaire 1795, och följde på så sätt vidare i Carl Wibergs fotspår.⁹² Fyra år senare, 1799, blev hertig Karl stormästare för logen. Det är anmärkningsvärt att hans övertagande av Théels loge sammanfaller med hans första kända inköp i saluboden.⁹³ Det är mycket möjligt att gemenskapen inom frimureriet var viktig för att etablera och bibehålla relationer mellan handlare och kunder då det var en mötesplats för borgare och aristokrater. Det finns idag för lite kunskap om vilken roll frimureriet hade i andra dolda nätverk som till exempel i smugglingen men några studier har pekat på att frimurarnätverket kan ha varit viktig för att skapa det ömsesidiga förtroende som var centralt i den illegala handeln.⁹⁴

Johan Abraham Théels konsumenter sträckte sig dock bortom den här lilla exklusiva gruppen och inkluderade många andra, inklusive Märta Helena Reenstierna. Reenstierna, som var kund hos Théel i över tio år, beskriver flera av sina besök till hans salubod i sina dagböcker. Det ger insyn i hur den här handeln kunde gå till, vilket Pernilla Rasmussen skriver mer om i sitt kapitel i denna antologi.⁹⁵ Under åren köpte Reenstierna sjalar och tyg till klänningar åt sig själv, möbeltyg till Årstabruk och gåvor till sin familj och sitt tjänstefolk från Théels bod.⁹⁶ De flesta av varorna var väldigt dyrbara och exklusiva vilket hon ofta kommenterar; hos Théel köpte hon överflödigt grannlåt.⁹⁷

90 Fordringar Konungens hand cassa 1795, Furstliga personers räkningar, G2M, vol. 6, Kammarkontoret, Statskontoret, RA.

91 Andra medlemmar av kungafamiljen som handlade hos Théel inkluderade hertig Karl: Karl hade 22 separata räkningar till Théel mellan 1800 och april 1803: Hovstatsräkenskaper Prins Karl, Räkenskaper ang. enskilda medel 1791–1800, vol. 55, SA; Hovstatsräkenskaper Prins Karl, Räkenskaper ang. enskilda medel 1801–1806, vol. 56, SA.

92 Önnersfors 2006, s. 202, 266, 275.

93 Åsén 2017, muntlig uppgift 12 december; Önnersfors, 2006, s. 266; se även fotnot 95.

94 Janes 2020, kap. 3, speciellt s. 83–84.

95 Reenstierna 1946, s. 70.

96 Reenstierna 1946, s. 124, 192, 275, 298, 301, 338.

97 Reenstierna 1946, s. 298, 301.

Trots smugglingsdomen mot Théel 1803 fortsatte de flesta av hans kunder att handla i saluboden vid Mynttorget. Reenstierna, som var god vän med flera uppsatta tulltjänstemän, fortsätter att handla från Théel och ingenting tyder på att han fick några ekonomiska svårigheter till följd av sin ”opatriotiska” handel. Vid sin plötsliga död lämnade han efter sig en framgångsrik affärsrörelse, ett enormt varulager, ett sidenspinneri och en tobaksplantage.

Tidigare forskning har visat att en affärsrörelses framgång i 1700-talets Stockholm till stor del var kopplad till dess relation till hovet.⁹⁸ Susanna Pauli, Marcellin Robert och Johan Abraham Théel hade alla kunder vid hovet som handlade för betydande summor, och andra konsumenter följde i hovets spår. Kunderna skyddade handlarna på olika sätt, vilket tillät dem att tillhandahålla illegala varor mitt framför näsan på tullmyndigheten. När den kundbasen försvann kunde däremot stora problem uppstå. Kunderna spelade en extremt viktig roll i att möjliggöra handeln med utländska varor, speciellt under 1700-talets mest protektionistiska år.

Reflektioner

Shopping av utländska modevaror skedde under 1700-talets sista decennier under protektionismens ok, vilket formade handeln på flera sätt. Utländska modevaror kunde inhandlas från ”vanliga” kramhandlare så väl som mer specialiserade handelsidkare.

Johan Abraham Théel är ganska representativ för sidenkramhandlarna i gemen. Han köpte varor genom de ”vanliga” kanalerna och var del av det ”vanliga” borgerskapet. Han var även tvungen att underkasta sig regelbundna tullsökningar. Trots det kunde han erbjuda en mängd olika illegala utländska modetyger och visade sig konkurrenskraftig. Siden- och klädeskramssocieteten förde en kamp mot det protektionistiska regelverket men de slog också vakt om sina privilegier och ville inte utmanas av utomstående med mer exklusiva privilegier än de själva. Då vände societeten istället de protektionistiska argumenten mot sina oönskade konkurrenter. Trots protester lyckades de inte hålla undan för nya typer av handlare som utmanade deras monopol.

98 Murhem & Ulväng 2017, s. 201.

När siden- och klädeskramssocieteten försökte sätta stopp för Susanna Pauli, säkrade hon istället en handelslicens genom kungligt privilegium. Inte nog med att hon utmanövrerade den manliga siden- och klädeskramhandelssocieteten, hon fick även tillstånd att importera modeattiraljer som var olagliga för inhemska köpmän. Hennes tidiga framgångar kan antagligen förklaras med att Pauli erbjöd en inhemsk typ av franskt mode som kombinerade utländsk lyx och ny-modighet med inhemsk arbetskraft. Det tillät henne att hålla en fransk butik i Stockholm trots siden- och klädeskramhandlarnas protester. Hennes varor var attraktiva för de som eftersträvade ett kosmopolitiskt mode och samtidigt försvarbart för de som ville stödja den inhemska ekonomin. Trots det kunde hennes rörelse inte stå emot införandet av den nationella dräkten som fundamentalt ändrade förutsättningarna för elitens modekonsumtion, vilka var hennes främsta kundgrupp. När Pauli försvinner in i skuggorna i slutet av sin karriär hade hon dock etablerat ett svårslaget renommé. Hon och Temple du goût figurerar inte endast i samtida dikter av Anna Maria Lenngren, Johan Henric Kjellgren och Carl Michael Bellman utan så sent som 1882 refererade man fortfarande till Temple du goût på Mynttorget i Stockholms Dagblad.⁹⁹ Pauli och Temple du goût blev således en varaktig synonym för 1700-talets mode trots hennes korta karriär. Det är troligtvis länkat till hur speciell hennes rörelse ändå var i en svensk kontext, men den var inte unik.

Robert hade genom sin speciella ställning vid hovet unikt goda förutsättningar för sin handel och han var skicklig på att göra sig oumbärlig i det fördolda. I kontrast till Temple du goût som basunerade ut sina franska alster, tog Robert emot utvalda kunder i sin privata våning långt ifrån nyfikna ögon. Ömsesidigt förtroende och en tillgång till exklusiva franska modevaror tillät Robert att utveckla en stabil och långvarig handelsrelation till hovet som kom att sträcka sig över en fyrtioårsperiod och över fyra olika statsöverhuvud. Han kan således sägas vara den mest lyckade av våra tre handlare men är i kontrast till Pauli så gott som okänd idag.

Trots att Théel, Pauli och Robert var väldigt olika typer av handlare så hade de ändå mycket gemensamt i form av lokaler, varuutbud och kundbas. Tillsammans gjorde de det möjligt för välbeställda stockholmare att shoppa utländska modevaror på hemmaplan, vilket hade två konsekvenser. Dels gjorde det att fler

⁹⁹ Lenngren 1999, s. 347; Kjellgren 1995, s. 200; Bellman 1999, s. 15; ”För femtio år sedan”, *Stockholms Dagblad*, 30 september 1882, s. 6.

hade tillgång till utländska varor och i fallet med Temple du goût, även miljöer, och dels betydde det att konsumenterna nu också själva kunde titta och känna på de utländska varorna och således vara mer direkt involverade i sina konsumtionsval även om utbudet var begränsat. Tillgången till utländska modevaror såg dock inte likadan ut för alla och man kan förenklat säga att ju mer direkt kanalen var till det kontinentala modet, desto mer exklusiv var den. Protektionismen kan därför sägas ha varit formande snarare än preventiv för handeln i utländskt mode.

Vy över Mynttorget och dess handel från nuvarande Västerlånggatan, tidigare Stora Smedjegatan. Rosenadlerska huset syns längst till vänster i bild. Martin Rudolf Heland, 1790-tal. Foto Cecilia Heisser, Nationalmuseum.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Brandkontorets arkiv (BA)

Stockholms Brandförsäkringskontor,

Verifikation vol. 5 (50:553)

Besiktningslista vol. 726 (1787:653)

Riksarkivet (RA)

Allm verks skrivelser till Kungl Majt vol. 249

Enskilda arkiv

Ericssbergs arkivet, Enskilda arkiv, Fredric Sparres samling vol. 5

Strafsundarkivet, Ätten von Fersen, 6, Hans Axel von Fersens Samling, VI räkenskaper vol. 28

Sjöholmssamlingen, Nordinsamlingen vol. 23

Sjöholmssamlingen, Possesamlingen 1818

Kollegiers m fl, landhövdingars, hovrätters och konsistories skrivelser till Kungl Maj:t Skrivelser från landshövdingar, Ämnesordnade, Ang handelsrörelse mellan städer och landsbygd, A

Skrivelser från Kommerskollegium, 9 vol. 252

Kommerskollegium

Huvudarkiv, Justitiedivisionens protokoll, A1e vol. 55; vol. 65

Kungliga Arkiv

Drottning Hedvig Elisabet Charlotta, Egenhändigt förda räkenskapsböcker, K vol. 296

Statskontoret

Kammarkontoret, Furstliga personers räkningar, G2M vol. 6

Äldre Centrala Tullarkiv

Överdirektören för Sjötullen, Huvudarkiv, Inkomna handlingar, E

Skrivelser och protokollsutdrag m.m. från Kungl. Maj:t, kollegierna, verk och inrättningar, 3 vol. 12

Protokollsutdrag samt föredragna mål från överstyrelserna, 5 vol. 9

Överdirektören för Sjötullen, Advokatfiskalen, Registratur, Liggare D3 vol. 1–2

Ämnessamlingar

Personarkiv, Biographica vol. R II 3 21

Finska Riksarkivet

Curt von Stedingks arkiv (1759–1836)

Stockholms Stadsarkiv (SSA)

Borgerskapets äldstes arkiv

Huvudserie vol. 5

Handelskollegiets arkiv

Protokoll, A vol. 130

Magistratens och Rådhusrättens arkiv

Konkursakter, F6a Akt 1 1/2

Överståthållarämbetets brev, E3 vol. 69

Skråarkiv, Siden - och Klädeskramhandels societeten

Siden- och klädeskramhandels societetens handlingar, 1787–1799, F1 vol. 2;3

Överståthållarämbetet för uppbördsärenden

Mantalslängder, BA vol. 23:7; 25:2; 26:15

Kronotaxeringslängder, AA vol. 97; 109, 114, 118, 144

Överståthållarämbetets äldre kansli

Handlingar ordnade efter ämne, Passhandlingar F1A

Kungliga brev, Huvudserie E1A vol. 65

Slottsarkivet (SA)

Hovstatsräkenskaper

Räkenskaper ang. enskilda medel vol. 55; 56

TRYCKTA KÄLLOR

Kongl. Maj: Ts Nådiga Förordning, Til Förekommade Af Lurendrägeri Och Tullförsnillning Gifwen Haga Slott Den 6 April 1799 (1799).

Kongl. Maj:ts Taxa, Hwarefter Stora Sjö=Tullen Uppå Alla Inommande Waror Bör Erläggas Och Upbåras, 15 Feb 1771 (1771).

Underdån Ödmjukaste Memorial, Upläst i Commerce-Utskottet den 26 Oct 1769, Riksdagshandlingar, (1769).

Adlerbeth, Gudmund Jöran, 1893. ”Historiska Anteckningar”, I *Från tredje Gustafs dagar. Anteckningar och minnen*, vol. 2. Stockholm: F. & G. Beijer.

af Nordin, Johan Magnus, 1880. ”Ur landshövdingen friherre J. af Nordins hofkrönika”, I *Ur svenska hofvets och aristokratiens lif. Skildringar hemtade i arkiven på Säfstaholm, Eriksberg och Sjöholm m. fl. enskilda och offentliga samlingar*. Arvid Ahnfelt (red.). Stockholm: Oscar L. Lamms förlag.

Bellman, Carl Michael, 1999. *Standardupplaga XVIII. Hwad behagas? Brev och skrivelser*. Stockholm: Bellmanssällskapet.

Elers, Johan, 1800. *Stockholm*, vol. 1. Stockholm: Nordström.

Gustavus III, 1780. *Réflexions*. Liege.

Hedvig Elisabeth Charlotta, 1920. *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*, red. Carl Carlson Bonde, vol. IV. P. A. Norstedt & söner.

Kellgren, Johan Henric, 1995. *Skrifter I. Poesi och prosa*. Stockholm: Atlantis.

Lenngren, Anna Maria, 1999. *Samlade Skrifter I*. Stockholm: Theodor Hjelmqvist och Karl Warburg.

Lundequist, Nils, 1828. *Stockholms Stads Historia, från Stadens anläggning till närvarande tid*, vol. 2. Stockholm: Zacharias Haeggström.

Reenstierna, Märta Helena, 1946. *Årstadagboken*, ed. Gunnar Broman, vol. 1. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.

TIDNINGAR

Dagligt Allehanda, skilda årgångar.

Inrikes tidningar, skilda årgångar.

Posttidningar, 6 september 1802.

Stockholms Dagblad, 'För femtio år sedan', 30 september 1882.

FORSKNINGSLITTERATUR

Almquist, Johan A., 1912. *Kommerskollegium och riksens ständers manufakturkontor samt konsulstaten*. Stockholm: P. A. Norstedt & söner.

Bellamy, Charlotte, & Anna Knutsson, 2018. "From Valet to Smuggler. A Micro-historical Study of a French Intermediary in Stockholm, 1775–1832". *Revue d'histoire nordique* 27.

Bellamy, Charlotte & My Hellsing, 2018. *Billets de Charlotte de Sudermanie à Sophie de Fersen*. Paris: Mercure de France.

Björkquist, Lennart, 1941. *Jämtlands folkliga kvinnodräkter. Studier i den jämtska allmogens dräktskick under 1700-talet och 1800-talets förra hälft*. Uppsala: Appelbergs.

Brusewitz, Hans, 2016. "Frimurerisk Straffskipning – Domstolen Som Försvann". *Frimuraren* 4.

Coquery, Natacha, 2017. "Luxury Goods Beyond Boundaries: The Parisian Market During the Terror". I *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*, Johanna Ilmakunnas och Jon Stobart (eds). London: Bloomsbury Academic.

Du Rietz, Anita, 2013a. *Kvinnors entreprenörskap under 400 år*. Stockholm: Dialogos.

Du Rietz, Anita, 2013b. "Ett Franskt Modehus i Stockholm", Bizstories, 1 August 2013b, <https://www.bizstories.se/foretagen/ett-franskt-modehus-i-stockholm/>, hämtad augusti 2020.

Dyer, Serena, 2014. "Shopping and the Senses. Retail, Browsing and Consumption in 18th-Century England". *History Compass* 12(9).

Gottmann, Felicia, 2016. *Global Trade, Smuggling, and the Making of Economic Liberalism. Asian Textiles in France 1680–1760*. London: Palgrave Macmillan.

Heckscher, Eli Filip, 1949. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Det moderna Sveriges grundläggning, 1720–1815*, vol. 2:2. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Ilmakunnas, Johanna, 2001. "Ståndsmässig konsumtion. Högadelns penningbruk och konsumtionsvanor i Sverige under senare delen av 1700-talet". *Historisk Tidskrift för Finland* 86(2).

Ilmakunnas, Johanna, 2012. *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*. Stockholm: Atlantis.

Ilmakunnas, Johanna, 2014. "The Luxury Shopping Experience of the Swedish Aristocracy in Eighteenth-Century Paris". I *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914* Deborah Simonton, Marjo Kaartinen, & Anne Montenach (eds). Abingdon: Routledge.

Ilmakunnas, Johanna, 2017. "French fashions. Aspects of elite lifestyle in eighteenth-century Sweden". I *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds). London: Bloomsbury.

Janes, Derek, 2020. *The Business of Smuggling in south-east Scotland. John and David Nisbet and their associates c.1740–1790*. Opublicerad avhandling: University of Exeter.

Johnson, Seija, 2014. "Fashion from the Ship. Life, Fashion and Fashion Dissemination in and around Kokkola, Finland in the 18th Century". I *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*. Tove Engelhardt Mathiassen et al. (eds). Oxford: Oxbow Books.

Johnson, Seija, 2018. *I den folkliga modedräktens fotspår. Bondekvinnors välbefinn, ställning och modemedvetenhet i Gamla Karleby socken 1740–1800*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston kirjasto.

Knutsson, Anna, 2019. "Clandestine Commerce. Retailing Contraband Textiles in Late Eighteenth-Century Sweden". *Journal of Retailing and Consumption* 5(3).

Knutsson, Anna, 2023. *Shadow Economies in the Globalising World. Smuggling in Scandinavia, 1766–1806*. Abingdon: Routledge.

Lagerquist, Marshall, 1938. "Speceributiken för hundra år sedan", *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Liby, Håkan, 1997. *Kläderna gör upplänningen. Folkligt mode – Tradition och trender*. Uppsala: Ord&Form.

Lundqvist, Pia, 2008, *Marknad på väg. Den västgöta gårdsfarihandeln 1790–1864*. Göteborg: Göteborg Universitet.

Lundqvist, Pia, 2013. "Förbudna tyger – Textilmuggling till Sverige under 1700- och 1800-talen". I *Dolda innovationer. Textila produkter och ny teknik under 1800-talet*. Klas Nyberg & Pia Lundqvist (red.). Stockholm: Kulturhistoriska Bokförlaget.

Magnusson, Lars, 1987. "Mercantilism and "Reform" Mercantilism. The Rise of Economic Discourse in Sweden during the Eighteenth Century". *History of Political Economy*. 19(3).

Magnusson, Lars, 2003. ”Den ekonomiska diskussionen under frihetstiden – Ett framlängesperspektiv”. I *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*. Marie-Christine Skuncke och Henrietta Tandefelt (red.), Stockholm: Atlantis.

Magnusson, Lars, 2004. *The Tradition of Free Trade*. Abingdon: Routledge.

Montenach, Anne, 2015. ”Gender and Luxury in Eighteenth Century Grenoble. From Legal Exchanges to Shadow Economy”. I *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. Deborah Simonton, Marjo Kaartinen, & Anne Montenach (eds). Abingdon: Routledge.

Montenach, Anne, 2017. *Femmes, pouvoir et contrebande dans les Alpes au XVIIIe siècle*. Grenoble: Presses Universitaires de Grenoble.

Murhem, Sofia, & Göran Ulväng, 2017. ”To Buy a Plate. Retail and Shopping for Porcelain and Faience in Stockholm during the Eighteenth Century”. I *A Taste for Luxury in Early Modern Europe*, Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds). London: Bloomsbury.

Nyberg, Klas (red.), 2017. *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*. Stockholm: Kulturhistoriska Bokförlaget.

Nyberg, Klas, 2010. ”The Early Modern Financial System and the Informal Credit Market”. I *The Swedish Financial Revolution*. Anders Ögren (ed.). Hampshire: Palgrave MacMillan.

Rangström, Lena, 2002. ”Gustaf III:s svenska dräktprojekt. En nationell reform i tiden”. I *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Åsa Karlsson & Bo Lindberg (red.). Uppsala: Swedish Science Press.

Rasmussen, Pernilla, 2014. ”Creating Fashion. Tailors’ and seamstresses’ work with cutting and construction techniques in women’s dress, c. 1750–1830”. I *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*. Tove Engelhardt Mathiassen et al. (eds). Oxford: Oxbow Books.

Rasmussen, Pernilla, 2015. ”Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830”. *Historisk Tidskrift för Finland* (100)4.

Rasmussen, Pernilla, 2016. ”Recycling a Fashionable Wardrobe in the Long Eighteenth Century Sweden”. *History of Retailing and Consumption* 2(3).

Runefelt, Leif, 2015. *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, föreställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Selling, Gösta, 1946. *Stockholms stads Brandförsäkringskontors hus i kvarteret Aglaurus vid Mynttorget*. Stockholm.

Sennefelt, Karin, 2015. *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholm: Stockholmia Förlag.

Smith, Kate, 2012. ”Sensing Design and Workmanship: The Haptic Skills of Shoppers in Eighteenth-Century London”. *Journal of Design History* 25(1).

Steorn, Patrik, 2015. ”Modebilder i det svenska 1700-talets trycksakskultur. Migrerande motiv och produktiva instabiliteter”. *Biblis* 69(2).

Svensson, Sigfrid, 1942. *Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition*. Stockholm, Nordiska Museets Handlingar 15.

Ulväng, Göran, Lilja, Kristina & Murhem, Sofia, 2013. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Mörklinta: Gidlunds förlag.

Ulväng, Marie, 2012. *Klädeekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Mörklinta: Gidlunds förlag.

Wennerlind, Carl, 2022. ”Atlantis Restored. Natural Knowledge and Political Economy in Early Modern Sweden.” *American Historical Review*. 127(4).

Wernstedt, Folke, 1935. *Järnkrämare i Stockholm, 1651–1890. Historiska och biografiska anteckningar*. Stockholm: P.A. Norstedt & söner.

Wolff, Charlotta, 2005. *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*. Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.

Wottle, Martin, 2005. ”Ett anspråkslöst förslag: Barbara Pauli och människoslåktets allmänna fäfänglighet”. I *I all anspråkslöshet. En vänbok till Lars Björlin*. Kekke Stadin (red.). Huddinge: Södertörns högskola.

Ågren, Karin, 2007. *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*. Uppsala: Uppsala Universitet.

Önnerfors, Andreas (red.), 2006. *Mystiskt brödraskap. Mäktigt nätverk. Studier i det svenska 1700-talsfrimureriet*. Lund: Lunds universitet.